

ضرورت تدوین برنامه ترویج مرتعداری به منظور بهره‌برداری اصولی عشایر از مراتع

چکیده:

عشایر نسل حاضر بر خلاف پیشینیان خود که غالباً از بهترین مرتعداران به شمار می‌رفتند، توجه چندانی بدان نمی‌نمایند و می‌توان گفت با سیر حوادث و تحولاتی که در زندگی عشایر عشایر رخ داده است، فرهنگ مرتعداری به مقدار زیادی تضعیف شده و حتی در شرف اضمحلال قرار گرفته است و هرگونه تلاشی در تقویت و احیای این نظام اجتماعی، قدم بزرگی در خدمت به عشایر و کشور خواهد بود. برای نیل به این اهداف از طرف معاونت ترویج وزارت جهاد کشاورزی، یکسری برنامه‌های آموزشی طراحی شده است. اما به علت نبودن برنامه‌های منسجم و دقیق ترویج مرتعداری و نادیده گرفتن نقش مروجین مرتعداری در این امر، آگاهی‌های لازم در خصوص مدیریت مراتع یعنی شیوه‌های صحیح و اصولی بهره‌برداری به عشایر داده نشده و به تبع آن اهداف برنامه‌های طراحی شده یعنی جلوگیری از تخریب مراتع و هدر رفت آب و خاک کشور، تامین نشده و موجب گردیده تا تولید دامهای عشایر کمتر از توان ژنتیکی آنها شود و شرایطی نظیر سوء تغذیه و کاهش وزن، شیوع امراض و بالاخره مرگ و میر در دام عشایر حادث شود.

در این مقاله با استفاده از تجربیات چند ساله و ممتد دست‌اندرکاران بخش منابع طبیعی، ضرورت تدوین برنامه ترویج مرتعداری، محتوایی که باید آموزش داده شود، چگونگی ارائه برنامه و ارزیابی آن و اینکه چرا ادارات ترویج در ارائه آموزشهای لازم در زمینه مدیریت مرتع به عشایر توفیق کمتری داشته‌اند، بحث شده است.

واژه‌های کلیدی: آموزش، ترویج، عشایر، مدیریت مرتع، برنامه‌ریزی

● مهندس جواد ترکان

کارشناس ارشد مرتعداری و عضو هیأت علمی
دانشگاه ارومیه

مقدمه:

هرگونه سیاست‌گذاری در امر مرتع بدون در نظر گرفتن نقش بهره‌بردار نتیجه‌بخش نخواهد بود. چرا که این بهره‌بردار است که متأسفانه در این خصوص نقش تخریبی ایفا می‌کند و همین بهره‌بردار هم می‌تواند نقش خود را اصلاح کند(۱).

می‌توان ادعا کرد که ضامن تمامی سیاستها، برنامه‌ها و اجرای صحیح آنها، پشتیبانی یک نظام آموزشی عمومی، مخصوص بهره‌برداران از مراتع کشور (جامعه‌عشایری) است (۳). تمام کارهایی که دامدار عشایری به ضرر مراتع انجام می‌دهد از قبیل چرای بی‌موقع و بیش از حد، یک بخشی از آن از روی ناچاری و نامساعد بودن شرایط طبیعی و زندگی است که شاید در اختیار او نباشد ولی قسمت زیادی هم مربوط به خود او است و علتش هم این است که وی با اصول صحیح مرتعداری و حتی دامداری آشنا نیست (۴).

در کشور نیوزلند، نقش بهره‌بردار در نگهداری و اصلاح مراتع چشمگیر است. بطوریکه در همه مراتع کلیه فعالیت‌های احیا و اصلاح، حفاظت و بهره‌برداری صحیح بوسیله مرتعداران (دامداران عشایری) صورت می‌گیرد. نکته قابل توجه، ایجاد فرهنگ و دانش بهره‌برداری از مراتع و ترویج فرهنگ مرتعداری در بین بهره‌برداران (دامداران) این کشور می‌باشد. بهره‌برداران در این کشور دارای انجمن‌های مرتعداری بوده و در گروه‌های محدودی گرد آمده‌اند، بگونه‌ای که دو گروه از بهره‌برداران بوسیله یک مروج مرتعداری هدایت فنی می‌گردند و این انجمنها بطور مداوم جلسات ماهیانه داشته و در این جلسات، کارهای موفق بهره‌برداران و یا عوامل شکست بعضی از آنها مورد بررسی و نتیجه‌گیری قرار می‌گیرد (۲).

در کشور ما عشایر نسل حاضر (بهره‌برداران فعلی) بر خلاف پیشینیان خود که غالباً از بهترین مرتعداران به شمار می‌رفتند، توجه چندانی بدان نمی‌نمایند و می‌توان گفت با سیر حوادث و تحولاتی که در زندگی آنها رخ داده است، فرهنگ مرتعداری به مقدار زیادی تضعیف شده و حتی در شرف اضمحلال است و هرگونه تلاشی در تقویت و احیای این نظام اجتماعی، قدم بزرگی در خدمت به عشایر و کشور خواهد بود. برای نیل به این اهداف از طرف معاونت ترویج وزارت جهاد کشاورزی، یکسری نقشه‌های آموزشی طراحی شده است. اما به علت نبودن برنامه‌های منسجم و دقیق ترویج مرتعداری و نادیده گرفتن نقش مروجین مرتعداری در این امر، آگاهی‌های لازم در خصوص مدیریت مراتع یعنی شیوه‌های صحیح و اصولی بهره‌برداری به عشایر داده نشده و به تبع آن اهداف برنامه‌های طراحی شده یعنی جلوگیری از تخریب مراتع و هدر رفت آب و خاک کشور، تأمین نشده و موجب شده تا تولید دامهای عشایر کمتر از توان ژنتیکی آنها شود و شرایطی نظیر سوء تغذیه و کاهش وزن، شیوع امراض و بالاخره مرگ و میر در دام عشایر حادث شود (تجربیات نگارنده).

بر همین اساس در مقاله حاضر با استفاده از تجربیات چند ساله و ممتد دست‌اندرکاران بخش منابع طبیعی، ضرورت تدوین برنامه ترویج مرتعداری، محتوایی که باید آموزش داده شود، چگونگی ارائه برنامه و ارزیابی آن و اینکه چرا ادارات ترویج تاکنون در ارائه آموزشهای لازم در زمینه مدیریت مرتع به عشایر توفیق کمتری داشته‌اند، بحث شده است.

ضرورت تدوین برنامه ترویج مرتعداری

در ارتباط با مدیریت مراتع کشور افت و خیزهای بسیاری وجود داشته و دارد. نتیجه آزمون و خطاهای بسیار و نیز فراگیری تجربیات مفید دیگر کشورها نشان می‌دهد که باید شکلی از مالکیت را برای بهره‌برداران (جامعه عشایری) فراهم آورد تا رابطه ناصحیح کنونی تغییر یابد. طرح واکناری مراتع در این راستا انجام گرفت، اما احیای مراتع واگذار شده و بهره‌برداری صحیح از آنها منوط به عوامل مختلفی است که به تحقیق می‌توان آموزش و ترویج

عشایر نسل حاضر بر خلاف پیشینیان خود که غالباً از بهترین مرتعداران به شمار می‌رفتند، توجه چندانی بدان نمی‌نمایند و می‌توان گفت با سیر حوادث و تحولاتی که در زندگی عشایر عشایر رخ داده است، فرهنگ مرتعداری به مقدار زیادی تضعیف شده و حتی در شرف اضمحلال قرار گرفته است.

تمام کارهایی که دامدار عشایری به ضرر مراتع انجام می‌دهد از قبیل چرای بی‌موقع و بیش از حد، یک بخشی از آن از روی ناچاری و نامساعد بودن شرایط طبیعی و زندگی است که شاید در اختیار او نباشد ولی قسمت زیادی هم مربوط به خود او است و علتش هم این است که وی با اصول صحیح مرتعداری و حتی دامداری آشنا نیست .

احیای مراتع واگذار شده و بهره‌برداری صحیح از آنها منوط به عوامل مختلفی است که به تحقیق می‌توان آموزش و ترویج را از عوامل اصلی تأثیرگذار در امر دانست. چنانچه زمینه لازم برای آموزش بهره‌برداران و ترویج اصول صحیح برداری از مراتع تدارک دیده نشود، مسلماً سرمایه‌گذاری‌های مادی به هدر خواهد رفت و رسیدن به اهداف مورد نظر ممکن نخواهد شد.

را از عوامل اصلی تأثیرگذار در امر دانست. چنانچه زمینه لازم برای آموزش بهره‌برداران و ترویج اصول صحیح بهره‌برداری از مراتع تدارک دیده نشود، مسلماً سرمایه‌گذاری‌های مادی به هدر خواهد رفت و رسیدن به اهداف مورد نظر ممکن نخواهد شد. اما متأسفانه مسئله آموزش و ترویج مرتعداری با آفت بی‌برنامگی مواجه است و همواره به امر ترویج به دیده تردید نگریسته شده است (۳).

برنامه‌ریزی در ترویج مرتعداری

طراحی برنامه اصولاً باید در سه سطح ملی، منطقه‌ای و محلی صورت گیرد. در سطح ملی باید سیاستهای ترویج مرتعداری مشخص گردد و ارتباط آن با بخشهای کشاورزی، صنعت، بهداشت، اقتصادی - اجتماعی و غیره تعیین گردد. تفاوت فرهنگها همراه با وضعیت مختلف نیازها، برنامه‌ریزی در هر منطقه (یک یا چند حوضه آبریز) را بنا بر مختصات آن ایجاب می‌کند. در سطح محلی (حوضه آبخیز) باید جنبه‌های اجرایی طرح ترویج مشخص گردد. یعنی در این موقعیت است که:

چون هدف از ترویج فرهنگ مرتعداری، تغییر رفتار در دانش، بینش و در نهایت عملکرد بهره‌برداران از مراتع است، لازم است وضعیت هر حوضه آبخیز از نظر اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی شناسایی شود.

افرادی که باید تحت آموزش قرار گیرند، محتوای آموزش، مدت آموزش، مکان آموزش، روش آموزش، امکانات و بودجه مورد نیاز آموزش باید مشخص شود. اما متأسفانه در سطح محلی (حوضه آبخیز یا عرصه مورد هدف ادارات ترویج شهرستانها) برنامه‌های طراحی شده توفیق کمتری داشته چرا که به مسایل اقتصادی - اجتماعی خاص ساکنین حوضه آبخیز توجهی نشده است و از طرف دیگر شواهد و فراین حاکمی از آن است که در این سطح، هرم نیروی انسانی متخصص و برنامه‌ریز بسیار پایین می‌باشد (۳ و تجربیات نگارنده).

مراحل مختلف تدوین برنامه ترویج مرتعداری

۱- شناسایی گروههای هدف

اولین مرحله از طراحی برنامه، شناسایی گروههایی است که باید تحت آموزش قرار گیرند. شاید تصور شود همین قدر که ما بدانیم، طرح جهت مرتعداران باید اجرا شود، کافی است ولی اینطور نیست. باید ببینیم چه کسانی از مراتع بهره‌برداری می‌کنند. افراد باید یک به یک شناسایی شوند. سن، سطح سواد، تحصیلات و اطلاعاتشان نسبت به مرتع باید شناسایی شود. بطور کلی در این مرحله باید شناخت دقیقی از گروههای هدف بدست آورد (۳).

۲- شناسایی عرصه (حوضه آبخیز)

چون هدف از ترویج فرهنگ مرتعداری، تغییر رفتار در دانش، بینش و در نهایت عملکرد بهره‌برداران از مراتع است، لازم است وضعیت هر حوضه آبخیز از نظر اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی شناسایی شود. امکانات و یا فشارهای اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی می‌تواند زمینه مطلوب و یا نامطلوبی جهت تغییر رفتار فراگیران فراهم آورد. شناخت و تقویت عوامل مثبت و کاهش عوامل محدودکننده، در موقعیت طرح نقش بسزایی خواهد داشت (۳).

۳- محتوی طرح ترویج مرتعداری

محتوایی که باید آموزش داده شود دقیقاً باید بر اساس نیازهای آموزشی فراگیران باشد. از کلی گویی مطالب خودداری شود و رئوس اصلی مطالب باید منطبق با استاندارد مهارت و آموزشی تربیت مرتعدار ماهر باشد. در این راستا آموزشگر می‌بایستی در هر حوضه آبخیز متناسب با وضعیت دام (نژاد دامی)، مرتع (پوشش گیاهی) و مسایل اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی موجود و بطور کلی بر اساس سه رکن اصلی اکوسیستم‌های مرتعی یعنی رابطه بین دام و مرتع و انسان، مطالب لازم را به بهره‌برداران ارائه دهد. در این راه، ابتکارات، تجارب و مهارت‌های

تدریس آموزشگر، نقش تعیین کننده‌ای دارد ولی همانطور که قبلاً اشاره شد به علت پایین بودن هرم نیروی انسانی متخصص و کارآمد در سطح حوضه‌ها و ادارات ترویج، موفقیت حاصله کم رنگ خواهد بود (تجربیات نگارنده).

مطالب مهمی که باید به دامدار عشایری (بهره‌بردار) گوشزد کرد عبارتند از:

- چه نوع دامی برای چرا در مرتع تحت مالکیت خود، در نظر بگیرد.
- چه موقع دام خود را به مرتع وارد و یا از آن خارج کند.
- چه تعداد دام را برای چرا در مرتع تحت مالکیت خود، استفاده کند.
- چه مقدار مرتع را مورد چرای دام قرار دهد.
- چگونه مرتع را مورد چرای دام قرار دهد.

و- عواملی که باعث بهره‌برداری بهتر و صحیح‌تر از مراتع می‌شود (نظیر توسعه و تأمین منابع آب، پراکنش دام و غیره)

۴- تربیت مروج مرتعداری

یکی از مهمترین مراحل برنامه که اتفاقاً نادیده گرفته می‌شود، تعلیم و تربیت مروجین مرتعداری است. کسی باید مطالب اشاره شده در بند ۳ برنامه را به دامدار عشایری آموزش و گوشزد کند که اولاً مفهوم مرتع و مرتعداری و همچنین فرق بین دامدار و مرتعدار را از عمق وجود درک کرده باشد یعنی دارای تحصیلات آکادمیک و تجربه عملی در زمینه علوم مرتعی باشد و ثانیاً به اصول ترویج و آموزش بزرگسالان آشنایی داشته باشد. اما متأسفانه در ادارات ترویج به این امر توجه کمی می‌شود و بدون در نظر گرفتن اینکه آیا مروجین داوطلب، با اصول ذکر شده آشنایی کامل دارند یا نه؟ آنها را به عرصه‌های مورد هدف اعزام می‌کنند و به عواقب این کار که ممکن است اندک ذهنیت مثبت عشایر را نسبت به مداخله دولت در امور مربوطه از بین ببرد، توجهی ندارند. شواهد امر نشان می‌دهد در این جلسات به لحاظ اینکه مروج اعزامی مطلبی برای ارائه ندارد و در مقابل سئوالات افراد حاضر جواب کارآمدی ندارد، روی به دادن وعده‌های ناشدنی و خارج از مسئولیت خود به بهره‌بردار کرده و چه بسا از موقعیت حاصله استفاده سیاسی نیز به عمل آورد. اینگونه برخورد، زمینه فعالیت صادقانه مروج بعدی را مشکل‌تر می‌کند (تجربیات نگارنده).

پس بطور کلی، مروج مرتعداری باید حائز شرایط زیر باشد:

- دارای تحصیلات آکادمیک و تجربه عملی در علوم مرتعی باشد.

- با مبانی ترویج و آموزش بزرگسالان آشنایی داشته باشد.

- امنیت کاری داشته باشد و از طرف مسئول مربوطه حمایت قرار گیرد. شواهد نشان می‌دهد که

بکارگیری چنین افرادی بصورت موقت می‌باشد.

و. به کار خود ایمان داشته باشد.

۵- تدوین برنامه

منظور از تنظیم برنامه، یافتن عوامل و امکانات مورد نیاز و قرار دادن هر یک از آنها در جای پیش‌بینی شده است، به ترتیبی که آنچه تا قبل از این مرحله تدارک شده است، تحقق یابد. در انجام این مرحله دقت زیادی لازم است تا برنامه به صورت کاملاً مشخص و قابل لمس اجرا شود (۵).

در این مرحله از برنامه باید موارد زیر مشخص گردد:

- روشهای ترویجی که باید مورد استفاده قرار گیرند

برای آگاهی دادن به دامداران عشایری و شرکت آنها در کلاس‌های ترویج مرتعداری، استفاده از وسایل ارتباط

برای آگاهی دادن به دامداران

عشایری و شرکت آنها در

کلاس‌های ترویج مرتعداری،

استفاده از وسایل ارتباط جمعی

مانند رادیو و تلویزیون و یا

نصب پوستر نقش مؤثری دارد.

اما همواره باید توجه داشت

برای اینکه آنها بتوانند موضوع

را ارزیابی کرده و آن را مورد

پذیرش قرار دهند، باید از بازدید

عملی (حوزه‌های موفق الگویی)

استفاده کرد.

شواهد نشان می‌دهد که

بهره‌برداران از منافع آتی به

منظور کسب منافع آتی

صرف نظر نمی‌کنند. این مسئله

شاید خود یکی از عللی باشد که

بهره‌برداران از مراتع، استفاده

بیش از حد از مراتع را دنبال

می‌کنند. مشخص است که تغییر

در فرهنگ و بینش به زمان

درازی نیازمند است که با

حوصله و صبر امکان‌پذیر است.

پای جامع علوم انسانی

جمعی مانند رادیو و تلویزیون و یا نصب پوستر نقش موثری دارد. اما همواره باید توجه داشت برای اینکه آنها بتوانند موضوع را ارزیابی کرده و آن را مورد پذیرش قرار دهند، باید از بازدید عملی (حوزه‌های موفق الگویی) استفاده کرد. در نهایت روشهای انفرادی می‌تواند در پذیرش مطلب مفید واقع شود (۳ و تجربیات نگارنده).

- وسایل و امکانات (مانند وسایل نقلیه، وسایل کمک آموزشی و غیره)
- بودجه

- تعیین دقیق بودجه یکی از شاخصهای دقت در برنامه‌ریزی است.

- مکان آموزش

مقصود این است که آموزش در کدام محل از حوضه آبخیز برگزار شود. باید جایی انتخاب شود که مورد پذیرش همه می‌باشد و اختلاف قومی و قبیله‌ای در آن حاکم نباشد.

- مدت زمان آموزش

باید مشخص شود که برنامه تدوین شده در چه فصلی از سال، چند روز و هر روز در چند ساعت و در چه ساعاتی اجرا می‌شود.

-۶- اجرای برنامه

این مرحله عملاً ظهور بالفعل و تجلی عینی کلیه نکات بالقوه پیش‌بینی شده در برنامه است. ارزش این مرحله اگر بیشتر از تمام مراحل ذکر شده نباشد، کمتر نیست. چرا که در این مرحله است که آنچه تدوین شده، جامه عمل می‌پوشد و حاصل کار به صورتی قابل لمس مشاهده می‌گردد. اجرای برنامه‌های ترویج مرتعداری باید بصورت مستمر و کوتاه مدت انجام گیرد. چراکه بسیاری از مشکلات دامداری عشایری ما به مسایل خرده فرهنگ روستایی برمی‌گردد. شواهد نشان می‌دهد که بهره‌برداران از منافع آبی به منظور کسب منافع آبی صرف‌نظر نمی‌کنند. این مسئله شاید خود یکی از عللی باشد که بهره‌برداران از مراتع، استفاده بیش از حد از مراتع را دنبال می‌کنند. مشخص است که تغییر در فرهنگ و بینش به زمان درازی نیازمند است که با حوصله و صبر امکان‌پذیر است (۳).

-۷- ارزشیابی

یکی از مشکلترین و حساس‌ترین مراحل برنامه‌ریزی ترویجی، ارزشیابی است. ارزشیابی با این هدف انجام می‌گیرد که مشخص شود چقدر به هدف نزدیک شده‌ایم یا به عبارت دیگر تا چه اندازه به اهداف موردنظر دسترسی پیدا کرده‌ایم. این کار باید توسط افراد متخصص و مجرب و بی‌طرف انجام شود. متأسفانه در ادارات ترویج بجای ارزشیابی فقط به گزارش کار اکتفا می‌کنند که در آن تعداد فراگیران و تعداد جلسات درس و ساعات تشکیل کلاس ذکر شده است که چنین گزارشی در مورد ترویج کاملاً بی‌معنا و مضر است. چراکه سازمان مربوط فقط سعی در افزایش فاکتورهای مذکور داشته و از نتیجه امر که هدف موردنظر است ذکری به میان نمی‌آورد (۳). علل عمده ضعف در این قسمت نیز به پایین بودن هرم متخصصین در ادارات ترویج می‌باشد. از طرف دیگر ضرورت کار و عواقب منفی ناشی از کم‌توجهی به آن برای مسئولان مشخص نشده است.

بحث و نتیجه‌گیری:

جامعه عشایری مثل سایر واحدهای اجتماعی کشور متشکل از اجزای متعددی می‌باشد که هر کدام در روند زندگی عشایر نقشی دارند و شاید هیچکدام از این اجزا و عوامل را نتوان از چرخه زندگی عشایر حذف نمود. یکی از مهمترین این اجزا یقیناً فاکتور و عامل مرتع می‌باشد و این عامل از آنچنان برجستگی و اهمیتی برخوردار است که انگار موجودیت دام و دامدار و زندگی عشیره‌ای در گرو همین یک عامل خلاصه شده است. بنابراین زندگی عشیره‌ای بر اساس محوریت مرتع، سالیان سال است که پیش می‌رود و علی‌رغم وجود مشکلات فراوان لنگ لنگان به راه خود ادامه می‌دهد. منتهی شواهد و قرائن حاکی از آن است که فرهنگ مرتعداری در بین دامداران عشایری به مقدار زیاد تضعیف شده و حتی در شرف اضمحلال قرار گرفته است و به علت عدم آگاهی آنها نسبت به رعایت اصول مرتعداری، صرف‌نظر از تخریب مراتع و هدر رفت آب و خاک کشور، موجب شده تا تولید دامهای عشایر (منبع اصلی امرار معاش آنها) کمتر از توان ژنتیکی آنها شود و شرایطی نظیر سوء تغذیه و کاهش وزن، شیوع امراض و بالاخره مرگ و میر در دام عشایر حادث شود. لذا پیشنهاد می‌شود که از طرف سازمان امور عشایر، در طراحی برنامه‌های توسعه، برنامه‌ای منسجم و دقیق جهت ترویج مرتعداری و به عبارت دیگر مدیریت مرتع یعنی شیوه‌های صحیح و اصولی بهره‌برداری از مراتع در بین دامداران عشایری تدارک شود تا بدین ترتیب از انهدام و قهقرایی مراتع طبیعی که رکن اصلی رونق دامداری جامعه عشایری می‌باشد، جلوگیری شود.

منابع:

- ۱- اردشیری، م.ع. (۱۳۶۷). نقش آبخیزداری در توسعه کشاورزی. مجموعه مقالات اولین کنگره ملی بررسی مسایل توسعه کشاورزی ایران، انتشارات سازمان تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی.
- ۲- حسینی عراقی، ه. (۱۳۶۵). سرزمین و منابع طبیعی زلاندنو. مجله زیتون، شماره ۶۵، وزارت کشاورزی.
- ۳- درخشان، ح. (۱۳۷۲). نقش آموزش و ترویج در بهره‌وری از طرحهای واگذاری مراتع کشور. مجموعه مقالات اولین سمینار ملی مرتع و مرتعداری در ایران، انتشارات صنعتی اصفهان.
- ۴- کردوانی، پ. (۱۳۷۱). مراتع، مسایل و راه‌حلهای آن. انتشارات دانشگاه تهران.
- ۵- ملک محمدی، ا. (۱۳۶۲). مبانی ترویج کشاورزی. مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران.

پیشنهاد می‌شود که از طرف سازمان امور عشایر، در طراحی برنامه‌های توسعه، برنامه‌ای منسجم و دقیق جهت ترویج مرتعداری و به عبارت دیگر مدیریت مرتع یعنی شیوه‌های صحیح و اصولی بهره‌برداری از مراتع در بین دامداران عشایری تدارک شود تا بدین ترتیب از انهدام و قهقرایی مراتع طبیعی که رکن اصلی رونق دامداری جامعه عشایری می‌باشد، جلوگیری شود.